

De Herlaars in het Midden-Nederlands rivierengebied (ca. 1075-ca. 1400)

Middeleeuwse Studies en Bronnen CLXX

De Herlaars in het Midden-Nederlands rivierengebied (ca. 1075-ca. 1400)

A.G.J. VAN DOORNMALEN

Verloren
Hilversum
2019

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij de financiële steun van: Historische kring Bommelerwaard, Jacobs-Schumacher Stichting, Regionaal Archief Rivierenland, Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven en Stichting Langs de Mèrsloot.

Afbeeldingen op de voorkant van het omslag: kasteel Ammersoyen, kleurenfoto Robert Heinst (*dreamstime.com*); Gravure huis Nieuw-Herlaar, H. Spilman (*TBC, 62.6/820.11 Herl nieuw (3)*); Tekening huis Herlaar te Ameide, R. Roghman (*HarvardArtMuseum, 17387965*); Gravure huis Oud-Herlaar, H. Spilman (*TBC, 62.6/820.11 Herl oud (6)*); afbeeldingen op de achterkant van het omslag: Tekening huis Poederrijen, A. Rademaker (*RCE-001777*); Tekening huis Appenburg, C. Pronk (*RCE-059330*); Tekening huis Zuilichem naar C. Pronk (*Stadskasteel Zaltbommel 0244-6237*).

Dit is de handelseditie van een proefschrift verdedigd aan de Universiteit Leiden.
ISBN 9789087047276

© 2019 A.G.J. van Doornmalen
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp Frederike Bouten, Utrecht
Typografie Rombus, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	13
1 De Herlaars in het Midden-Nederlands rivierengebied 1075-1400	15
1.1 Vraagstelling	15
1.2 Opzet van het onderzoek	20
2 De Herlaars, <i>nobiles</i> 1075-1400	31
2.1 <i>Nobiles</i>	31
2.1.1 Edelen in de landsheerlijkheden Brabant, Gelre, Holland, het Sticht en Luik	34
2.1.2 Grensadel, een bijzondere groep?	36
2.2 De adellijke vooroudercultuur	38
2.3 Burcht en naamgeving	40
3 De Herlaars, heren in het rivierengebied	44
3.1 Het politieke landschap: Taxandrië in de elfde-dertiende eeuw	44
3.2 De Herlaars in de elfde-twaalfde eeuw	48
3.2.1 Dirk van Herlaar (1079-1087)	50
3.2.2 Dirk van Herlaar (1108/1218)	56
3.2.3 Verwantschappen in het Maas-Demer-Scheldegebied	58
3.3 Het maatschappelijk vermogen van de Herlaars in de elfde-twaalfde eeuw	61
3.4 De Herlaars in de dertiende eeuw, een breuk in de patrilineaire lijn	62
3.4.1 Petronella van Herlaar (1227-1235)	63
3.4.2 Dirk van Herlaar (1235-<1286)	75
3.4.3 Arnold van Herlaar (1281-1298)	87
3.4.4 Dirk van Herlaar (1288-1305?)	95
3.5 Het maatschappelijk vermogen van de Herlaars in de dertiende eeuw	100
3.6 De Herlaars in de veertiende eeuw, een tweede breuk in de patrilineaire lijn	102
3.6.1 Aleid van Herlaar (1306-1309)	102

3.6.2	Gerard van Loon (1272-1315), heer van Herlaar (1306-1315)	105
3.6.3	Gerard van Herlaar (1307-1309)	113
3.7	Dirk en zijn nazaten, heren van Ameide en Ammerzoden (1312-<1381)	114
3.7.1	Dirk van Herlaar (1312-1354), heer van Ameide	114
3.7.2	Gerard van Herlaar (1347?-1354), heer van Ammerzoden	125
3.7.3	Jan van Herlaar (1353-1369), heer van Ameide (1354-1369)	136
3.7.4	Arnold van Herlaar (1344-<1381), heer van Ammerzoden (1354-<1381)	145
3.8	Het maatschappelijk vermogen van de heren van Ameide en Ammerzoden in de veertiende eeuw	158
3.9	Arnold en zijn nazaten, heren van Poederoijen (1347->1440)	160
3.9.1	Arnold van Herlaar (1336?-1347), heer van Poederoijen (1347)	160
3.9.2	Gerard van Herlaar (1359-<1393), heer van Poederoijen (>1361-<1393)	161
3.9.3	Arnold van Herlaar (1365-1394), heer van Poederoijen (1393?-1394)	165
3.9.4	Jan van Herlaar (1395-1440), heer van Poederoijen	166
3.10	Het maatschappelijk vermogen van de heren van Poederoijen in de veertiende eeuw	168
3.11	Johan en zijn nazaten, heren van Empel-Meerwijk (1342-1413)	169
3.11.1	Johan Cock van Herlaar (1342-<1348), heer van Empel-Meerwijk	169
3.11.2	Gerard van Herlaar (1348->1383), heer van Empel-Meerwijk	171
3.11.3	Jan van Herlaar (>1383-<1413), heer van Empel-Meerwijk	175
3.12	Het maatschappelijk vermogen van de heren van Empel-Meerwijk in de veertiende eeuw	176
3.13	Samenvatting	177
4	De Herlaars, reconstructie van het bezit	181
4.1	Inleiding	181
4.1.1	Vormen van bezit	182
4.1.2	Leenregisters, administratie van bezit	188
4.1.3	Ontwikkeling van het bezit van de Herlaars in hoofdlijnen	192
4.2	Functies ten dienste van een kerkelijke instelling	194
4.2.1	Advocatus, voogd voor de norbertijnen en benedictijnen	194
4.2.2	Medepatroon van de kapittelkerk van Hilvarenbeek	198
4.3	De heerlijkheid Herlaar	202
4.3.1	De heerlijkheid Herlaar	205
4.3.2	‘vanden coope ghedaen by Gheereraert heer van Huerne van Altena’	209
4.3.3	Erfrechten en successie van het stambezit na 1305	214
4.3.4	Was de heerlijkheid Herlaar vóór 1315 een leen van Luik?	216

4.3.5	Reconstructie van de mogelijke lenen van Oud-Herlaar vóór 1315	218
4.4	De heerlijkheid Ameide	225
4.4.1	‘Amejde ende dat daertoe behoort’	225
4.4.2	De leenhoogheid van Ameide	228
4.4.3	Een jong ontginningsgebied	229
4.4.4	‘die heere van Heerlaer voertyts ghesticht’	234
4.4.5	De lenen van de hofstede van Ameide, in Ameide	239
4.4.6	De lenen van de hofstede van Ameide, buiten Ameide	242
4.4.7	De lenen van de hofstede van Ameide, conclusie	260
4.5	Het verwerven van het bezitscomplex in het rivierengebied	262
4.5.1	Zuilichem, een concentratiepunt van bezit van Gerard van Loon	263
4.5.2	Gelderse twisten in het rivierengebied, 1318-1319	265
4.5.3	De een zijn dood ...	271
4.6	De heerlijkheden Ammerzoden en Bokhoven	274
4.6.1	Ammerzoden	274
4.6.2	Bokhoven	282
4.7	De heerlijkheid Poederoijen, leen van Altena	285
4.8	De heerlijkheid Empel-Meerwijk, leen van Gelre	286
4.9	Samenvatting	287
5	De Herlaars, hun huizen in het rivierengebied	290
5.1	Inleiding	290
5.2	Het huizenbezit van de Herlaars in de dertiende eeuw	295
5.2.1	Oud-Herlaar, van motteburcht naar polygonale burcht	295
5.2.2	Het huis Nieuw-Herlaar te Halder	299
5.3	Heren van Ameide, het huizenbezit	302
5.3.1	Het huis Herlaar te Ameide (Tienhoven)	302
5.3.2	Het huis te Zuilichem	310
5.3.3	Het huis te Ochten, de Appelenburg	312
5.3.4	Het huis te Bokhoven	313
5.4	Kasteel Ammersoyen	314
5.4.1	Ammersoyen, de vroegste situatie	318
5.4.2	Ammersoyen, de woonfunctie	320
5.4.3	Ammersoyen, de militaire functie	328
5.4.4	Het bouwconcept van het vierkante kasteel	336
5.4.5	Datering van de bouw van Ammersoyen	339
5.4.6	De bouwheer van Ammersoyen	342
5.4.7	De huizen in de directe omgeving van Ammersoyen	346
5.4.8	Conclusie	347
5.5	Heren van Poederoijen en Empel-Meerwijk, het huizenbezit	348
5.5.1	Het huis te Poederoijen	348

5.5.2	Het huis te Empel-Meerwijk	351
5.6	Gelderse steunpunten langs de Maas	351
5.7	Samenvatting	353
6	Samenvatting	356
6.1	Het sociaal-cultureel en sociaal-politiek vermogen van de Herlaars	356
6.2	Het sociaal-economisch vermogen van de Herlaars	361
6.3	De huizen van de Herlaars, symbolen van macht en prestige	365
6.4	Besluit	367
7	Summary	370
7.1	The social-cultural and social-political capital of the Herlaars	370
7.2	The social-economic capital of the Herlaars	375
7.3	The houses of the Herlaars, symbols of power and prestige	379
7.4	Conclusion	382
Bijlagen		384
1	Reconstructie van de filiatie van Van Herlaar	384
2	Chrono-typologie van H.L. Janssen	386
Lijst van gebruikte afkortingen		387
Bronnen en literatuur		389
Archieven		389
Internetbronnen		391
Bronnen		392
Literatuur		397
Index op persoonsnamen		426
Index op plaatsnamen		434

Lijst van afbeeldingen en genealogische schema's

Afb. 1	Het Midden-Nederlands rivierengebied, geografisch kader van het onderzoek	19
Afb. 2	Schematisch overzicht van de vervlechting van de aristocratische geledingen 1100-1300	33
Afb. 3	Genealogisch schema Dirk van Herlaar (± 1173)	59
Afb. 4	Wapenschild Herlaar twaalfde eeuw	66
Afb. 5	Genealogisch schema Petronella van Herlaar (1227-1235)	68
Afb. 6	Genealogisch schema verwantschap Van Heusden en Van Kleef-Heinsberg	72-73
Afb. 7	Genealogisch schema Dirk van Herlaar (1235-<1286)	75
Afb. 8	Wapenzegel Dirk van Herlaar, 1266	86
Afb. 9	Genealogisch schema Arnold van Herlaar (1281-1298)	88
Afb. 10	Wapenzegel van Aleid van Herlaar, 1309	103
Afb. 11	Genealogisch schema Aleid van Herlaar (1306-1309)	104
Afb. 12	Wapenzegel Gerard van Loon, 1309	107
Afb. 13	Gestileerde weergave van wapenschilden: Van Loen, Van Lohn en Van Looz	109
Afb. 14	Wapenzegel van Gerard van Loon landcommandeur van Alden Biesen, 1323	111
Afb. 15	Wapenzegel Gerard van Herlaar, 1309	114
Afb. 16	Genealogisch schema Dirk van Herlaar (1312-1354)	116
Afb. 17	Wapenzegel Gerard van Herlaar, 1353	125
Afb. 18	Wapenzegel Jan van Herlaar, 1353	137
Afb. 19	Schema verwantschap vierde graad Heilwich van Herlaar en Hendrik van Vianen	139
Afb. 20	Genealogisch schema Arnold van Herlaar (1344-1381)	146
Afb. 21	Wapenzegel Arnold van Herlaar, 1353	148
Afb. 22	Genealogisch schema verwantschap Van Herlaar-Van Arkel	148-149
Afb. 23	Genealogisch schema Aleid van Herlaar-Jan van Herlaar (Poederoijen)	164
Afb. 24	Genealogisch schema Aleid van Herlaar-Jenne van Herlaar (Empel-Meerwijk)	174-175
Afb. 25	Gestileerde weergave van het wapenschild van de gemeente Empel	177

Afb. 26	Schematisch overzicht van overdrachten bezit in de periode 1050-1400	193
Afb. 27	'Caarte en afbeeldinge van Oudt-Herlaar ...', 1737, P.J. Adan	206
Afb. 28	Schematisch overzicht van aanspraken betreffende Herlaar (1315-1325)	213
Afb. 29	Topografisch overzicht verspreiding van lenen van het leenhof van Herlaar vijftiende eeuw	219
Afb. 30	Ontginningsgebieden Tienhoven, Ameide en Meerkerk	233
Afb. 31	Ameide, detail kadastrale minuutplan, Ameide, sectie B, blad 1 (1822)	236
Afb. 32	Overzicht van hoge heerlijkheden aan de Maas in bezit van de Herlaars ca. 1350	263
Afb. 33	Topografisch overzicht van huizen/heerlijkheden van Van Herlaar dertiende-veertiende eeuw	294
Afb. 34	Oud-Herlaar, detail kadastrale minuutplan, Sint-Michielsgestel, sectie A, blad 1 (1832)	296
Afb. 35	Gravure huis Oud-Herlaar [Noordoost], H. Spilman	298
Afb. 36	Gravure huis Oud-Herlaar [Noordwest], (abusievelijk Nieuw Herlaar), H. Spilman	299
Afb. 37	Tekening huis Nieuw-Herlaar, R. Roghman	301
Afb. 38	Tekening huis Herlaar te Ameide, R. Roghman	304
Afb. 39	Tekening huis Herlaar te Ameide, R. Roghman	305
Afb. 40	Tekening ruïne huis Herlaar te Ameide, A. Rademaker	305
Afb. 41	Tekening huis Herlaar te Ameide, A. de Haen	306
Afb. 42	3D-impressie schematische reconstructie huis Herlaar	309
Afb. 43	Tekening huis Zuilichem, Eijck van Zuijlichem naar C. Pronk	311
Afb. 44	Tekening huis Appelenburg, C. Pronk	313
Afb. 45	Tekening huis Ammersoyen, A. de Haen	315
Afb. 46	Kadastrale minuutplan, Ammerzoden, sectie D, blad 1 (1823)	315
Afb. 47	3D-impressies reconstructie vroegste bouwperiode van het huis Ammersoyen	318
Afb. 48	Reconstructie plattegrond huis Ammersoyen kelderverdieping, eerste bouwfase	322
Afb. 49	Reconstructie plattegrond huis Ammersoyen hoofdverdieping, eerste bouwfase	324
Afb. 50	Interne verticale circulatie in de zuidelijke vleugel van Ammersoyen	327
Afb. 51	Tekening doorsnede huis Ammersoyen gericht naar Noord	333
Afb. 52	Gravure huis Vorselaar, F. Ertinger	343
Afb. 53	Vogelvluhtekening Kasteel Helmond, eerste bouwperiode, ca. 1325-1350	344
Afb. 54	Tekening huis Poederoyen, A. Rademaker	349

Lijst van tabellen

Tabel 1	Overzicht van vermeldingen van ‘(Dirk) van Herlaar’ (1079-1218)	49
Tabel 2	Overzicht van vermeldingen van Gerard van Loon (1272-1323)	108
Tabel 3	Overzicht van lenen van het leenhof van Oud-Herlaar naar categorie en plaats	220-221
Tabel 4	Overzicht van aantal morgen in leen uitgegeven bezit in Ameide per ontginningsblok	241
Tabel 5	Overzicht van in leen uitgegeven tienden per ontginningslocatie in het gebied van Ameide	241
Tabel 6	Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Brakel	243
Tabel 7	Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Zuilichem	245
Tabel 8	Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Gameren	250
Tabel 9	Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Hurwenen	251
Tabel 10	Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Rossum	252
Tabel 11	Lenen van Ameide en lenen van Gelre in (Kerk)Driel	254
Tabel 12	Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Kerkwijk	255
Tabel 13	Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Delwijnen	255
Tabel 14	Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Bruchem	256
Tabel 15	Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Nederhemert	257
Tabel 16	Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Aalst	257
Tabel 17	Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Herwijnen	258
Tabel 18	Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Heesselt en Varik	259
Tabel 19	Lenen van Ameide in Herenthout en Herlaar	259
Tabel 20	Overzicht van leennoteringen in Ameide en buiten Ameide	261
Tabel 21	Eigen en in leen verkregen bezit van de heren van Ameide in Ammerzoden	280
Tabel 22	Eigen en in leen verkregen bezit van de heren van Ameide in Bokhoven	283
Tabel 23	Eigen en in leen verkregen bezit van de heren van Poederoijen	286
Tabel 24	Eigen en in leen verkregen bezit van de heren van Empel-Meerwijk	287

Woord vooraf

Als je op het internet zoekt naar dankwoorden bij een proefschrift dan valt tijdens het lezen daarvan op dat er vaak een groot aantal namen in vermeld staan. Het opsommen van (veel) namen lijkt een doel op zich te zijn. Ik moet als buitenpromovendus de lezer teleurstellen, dat zal hij hier niet vinden. Het schrijven van een proefschrift als buitenpromovendus is geen klus die je doet in het gezelschap van vele studiegenoten, medepromovendi, kamergenoten of collega's in het vakgebied. De studie wordt geheel gedaan in de vrije tijd. In tegenstelling tot de aio gaat de buitenpromovendus eenzaam op pad, als op een pelgrimstocht. De buitenpromovendus loopt niet in de drukte van een vierdaagse. Deze 'pelgrimage' duurde bijna twintig jaar want begon in 1999 aarzelend met een brief aan prof. drs. Hans L. Janssen.

Het schrijven van een dankwoord voelt als de aankomst op de eindbestemming van zo'n reis. Mijn metgezel tijdens mijn tocht was vooral mijn promotor, coach en leermeester Hans Janssen. Een leermeester in de traditionele zin van het woord, ik kon me geen betere wensen en kan me geen betere voorstellen. Hij heeft het aangedurfd met mij op pad te gaan. Zijn coaching, attentie voor details en taalgevoel zijn voor mij altijd zeer inspirerend geweest. Hij weet dat ik geen last heb van een *writer's block*, maar het juist formuleren van gedachten valt me niet altijd mee. Voor al zijn aanwijzingen, steun en begeleiding ben ik hem dan ook heel veel dank verschuldigd.

Tijdens mijn tocht schoof in de laatste jaren ook Antheun Janse aan. Hij las het manuscript en was bereid als copromotor op te treden. Hij wees me op de concepten en begrippen van de middeleeuwse samenleving. Helaas werd hij plotseling door een ernstige ziekte geveld waardoor die steun weg viel. Ik prijs me gelukkig omdat prof. dr. Peter Hoppenbrouwers bereid was als promotor dat deel op zich te nemen. Hij attendeerde me vooral op het belang van de juiste begrippen voor het beschrijven van de middeleeuwse samenleving. Zijn begeleiding was zoals die van Antheun dan ook leerzaam. Voor beiden dan ook lof en dank.

Onderweg naar het einddoel kwam ik op het pad verschillende mensen tegen die bereid waren mij bij gelegenheid te helpen. Met hen had ik, wat ik zou willen noemen 'terloopse ontmoetingen'. Zij stonden dan direct voor me klaar, waardoor ik weer verder op weg kon gaan. In willekeurige volgorde wil ik dan noemen, mevr. C. Hesselink Melchior; mevr. drs. H. van Well en de heren drs. B. Blommers; ir. R. Gruben; drs. R. van Aart; drs. H. van Helvoort; dr. T. Hermans en drs. S.E.M. van Doornmalen.

Zoals bij elke pelgrimstocht laat de pelgrim op zijn weg ‘daarheen en weer terug’ veel achter, hij gaat immers alleen op pad. Dat achterlaten betreft bovenal de situatie thuis. Mijn vrouw en kinderen weten niet beter of ik zit op vrije dagen en na het werk tot diep in de nacht achter mijn bureau, steeds maar bezig met dat onderzoek. Met enig schuldgevoel voor dat egoïsme, maar in de stiekeme hoop daarin toch ook een voorbeeld te kunnen zijn, draag ik aan hen dit werk op.

Ammerzoden, juni 2017

Bovenstaande is het dankwoord in mijn dissertatie. Daar hoef ik niets aan te wijzigen. Wel wil ik zeggen dat de tekst door mij enigszins is aangepast. Dat niet alleen omdat een studie als deze nooit af is. De vragen van de opponenten tijdens de promotieceremonie wijzen op aandachtsgebieden die naar hun mening niet of onvoldoende uit de verf komen. Ik heb dat met mijn kleurenpalet wat aangepast, zonder het hele schilderij te veranderen.

Ammerzoden, september 2018